

Марко М. Милошевић  
Универзитет у Крагујевцу  
Филолошко-уметнички факултет  
Центар за научноистраживачки рад

УДК 81'367:821.163.41-31 Халиловић Е.  
DOI 10.46793/Uzdanica20.2.061M  
Оригинални научни рад  
Примљен: 18. август 2023.  
Прихваћен: 8. септембар 2023.

## ТИПОВИ ТУЂЕГ ГОВОРА У РОМАНУ *ЉУДИ БЕЗ ГРОБОВА* ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА<sup>1</sup>

*Айсџиракџи:* Предмет овог рада представља идентификовање типова туђег говора у роману *Људи без гробова* Енеса Халиловића, са посебним освртом на оне подмоделе који настају као резултат варијација двају граматикализованих типова преношења туђег говора: управног и неуправног. Циљ нашег истраживања јесте двострук: (а) уочавање свих модела управног и неуправног говора забележених у поменутом делу и (б) осветљавање синтаксичких и стилистичких ефеката који се постижу њиховом употребом. Теоријско-методолошки оквир рада преузет је из Ковачевић 2012а, 2012б, 2023. Примењујући аналитичко-дескриптивну методу, ексцерпирани су примери који илуструју следеће типове управног говора: *јрави ујравни ѿвор*, *рејлика дијалоја* или *неуведени ујравни ѿвор*, *уведени слободни ујравни ѿвор*, *фрајменџирни цијџај* или *фрајменџирни ујравни ѿвор*, *недословни ујравни ѿвор*, *изречени* и *неизречени (ѿомишљени) ујравни ѿвор*, *ујравни монолошки ѿвор*, *ѿномски ујравни ѿвор*. Од типова неуправног говора најчешће се употребљавају *јрави неујравни ѿвор* и *неконекџирски неујравни ѿвор*, док су *екџиресивни неујравни ѿвор*, *дословни неујравни ѿвор* и *ѿолуслободни неујравни ѿвор* потврђени малим бројем примера.

*Кључне речи:* Енес Халиловић, *Људи без гробова*, синтакса, стилистика, типови туђег говора, управни говор, неуправни говор.

### 1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Невелик је број књижевнонаучних радова који за предмет истраживања узимају Халиловићеве романе (уп. Џанковић 2018; Ристановић 2019), док до данас нема објављених радова који тим делима приступају са лин-

---

<sup>1</sup> Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/200198). Истраживање је спроведено у оквиру предмета *Језик дијалоја* на докторским академским студијама *Српски језик и књижевности* на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу.

гвистичког или лингвостилистичког аспекта. Стога предмет овог рада представља анализа свих типова туђег говора уочених у Халиловићевом роману *Људи без гробова* из 2020. године. Дело је добило две књижевне награде („Златни сунцокрет” и „Григорије Божовић”), а исте године је ушло и у ужи избор за Нинову награду. Како истиче сам аутор, иако је радни наслов романа био *Сунчево јаје*<sup>2</sup>, дело је на крају насловљено *Људи без гробова* због два разлога: (1) у књизи постоје људи чији гроб није познат, тј. није обележен<sup>3</sup>, (2) ово је, истовремено, књига о стварању уметника чије дело надживљава његово тело<sup>4</sup>. Дело се састоји од петнаест поглавља<sup>5</sup> исприповеданих у првом лицу. Наиме, о свим догађајима приповеда Семир Нумић, који је уједно и један од главних ликова романа, па се тако може говорити о хомодијегетичком приповедању<sup>6</sup> као стилској доминанти. Посебно је занимљива чињеница да наратор није био сведок великог броја догађаја о којима приповеда, али о њима сазнаје посредством других ликова, те их онда преноси читаоцу. Тако се све приче из романа могу поделити у две групе: (1) *догађаји о којима наратор сазнаје посредством других ликова*: детињство Нумана Нумића, његовог брата Златана и сестара Бадеме и Хане; Нуманов брак са Крагујевчанком Снежом; Нуманова несрећна љубав и вишеструка убиства која је због ње починио; Нуманова смрт; Снежина смрт на порођају (рађа близанце); здравог близанца Семира издржавају Бадема и Златан, а болесног близанца Демира шаљу на лечење, (2) *догађаји кроз које наратор описује сопствени живот*: одрастање и живот са Бадемом и Златаном; веза са Мирелом; одлазак у Деспотовац код тетке Оливере и тече Косте након Бадемеине смрти и

<sup>2</sup> „И народ прихвати то непоуздано име. Прихватисмо и Бадема и ја. *Сунчево јаје*. Тако се, са вијешћу, рашири и име. Долазили. Многи. Сви су рекли шта су имали. Сви су питали што су хтјели, али се нико није усудио да додирне *Сунчево јаје*. И нико нам није испричао како је од некога чуо да се нешто слично, негдје, већ догодило. Ниједан посао није био тако важан знатижељницима као *Сунчево јаје*, а оно лежи и сија на нашем равничку, под нашом шљивицом, ту гдје тренирам бокс и бацам копље.” (Халиловић 2020: 140) [курзив је наш].

<sup>3</sup> „*Никада нисмо сазнали ње је Нуманов гроб, ни да ли га има*, а ја сам, ипак, у данима првог и другог разреда средње школе, понекад шетао горе изнад касарне, гледајући ту кривину и ту жицу; очекивао сам да ће отац истурити руку из земље и махнути ми...” (Халиловић 2020: 86) [курзив је наш].

<sup>4</sup> „Касније ће се испоставити да је друг у мени *пронашао њисца*, те се може тврдити, како сам, посредно, у Деспотовцу, *пронашао себе*.” (Халиловић 2020: 182) [курзив је наш].

<sup>5</sup> То су следећа поглавља: (1) *Појлавље 47 дана – Жабља јаја*, (2) *Појлавље 43 њисма – Нојева јаја*, (3) *Појлавље 41 лице на задатку – Јаја која су њисјала бомбе*, (4) *Појлавље 37 зуба – Као љуска јајеша*, (5) *Појлавље 31 мейак – Три њржена јаја*, (6) *Појлавље 29 њака – Зелкасија јаја вране*, (7) *Појлавље број 23 – Јаја као надимак*, (8) *Појлавље 19 радних дана – Јаја за осветицу*, (9) *Појлавље 17 руку – Зајечено јаје*, (10) *Појлавље 13. мај – Орјанска јаја*, (11) *Појлавље 11 одбрана – Јаја кукавице*, (12) *Појлавље 7 керови – Пржена јаја*, (13) *Појлавље 5 синови – Црно јаје. Хор гласова*, (14) *Појлавље 3 њубишка – Јаја канаринца*, (15) *Појлавље ѡперон 2 – Кухано јаје*.

<sup>6</sup> Хомодијегетичко приповедање подразумева „улазак приповедача међу ликове” (Русо 1995: 69).

Златановог лудила; веза са Софијом и пријатељство са Јаном; повратак у Нови Пазар; запослење у Дому за лица са посебним потребама; знања да Нуман Нумић није његов отац; упознавање болесног брата близанца Демира у Дому за лица са посебним потребама.

Како истиче Михаил Бахтин (1980: 128, 132), туђи говор јесте *џовор у џовору*, *исказ у исказу*, али и *џовор о џовору*, *исказ о исказу*, те због тога у истраживању форми преношења туђег говора предмет испитивања треба бити узајамни однос тих двеју величина: преносећег (ауторског) и преношеног (туђег) говора. Бахтин (1980: 133) издваја два основна вида преношења туђег говора: (1) управни (директни) говор (перципира се *шћа* и *како* говора), (2) неуправни (индиректни) говор (перципира се само *шћа* говора)<sup>7</sup>. Из овога произлази да је основна разлика између управног и неуправног говора у томе што се употребом управног говора чувају емоционално-експресивни елементи, док се употребом неуправног говора они изостављају. Само ова два типа преношења туђег говора јесу граматикизоване синтаксичке конструкције, док су све остале синтаксичке форме преношења туђег говора само варијације у оквиру поменутих модела или варијације настале комбинавањем карактеристика модела управног и неуправног говора (в. Ковачевић 2012а: 15).

Интересовање за проблематику преношења туђих речи у сербокроатистичкој литератури почиње још шездесетих година XX века, а крајем XX и почетком XXI века туђи говор постаје предмет једне посебне научне дисциплине – *рејрезенџолоџије*. Реч је о четвртом подручју синтаксе, које се прикључује осталим трима подручјима: синтагматици, синтакси реченице и синтакси дискурса (в. Николић 2020: 288). До данас је написан велики број радова који за предмет истраживања имају анализу типова туђег говора у српским романима XX (уп. нпр. Вељовић 2013; Ашић, Додиг 2014; Дејановић 2021) и XXI века (уп. нпр. Митић 2017; Реџић 2019; Лутовац Казновац, Танасковић 2020).

Теоријско-методолошки оквир нашег истраживања преузет је из рада Милоша Ковачевића *О џрамаџичко-сћилисћичком џерминосисћему џуђеј џовора* (2012а), у коме је направљена класификација свих типова управног и неуправног говора, те ће, стога, примери ексцерпирани из Халиловићевог романа *Људи без џробова* бити класификовани према подели направљеној у поменутом раду. Изузетак представљају *ујравни монолошки џовор* (дефинисан у Ковачевић 2012б) и *џномски ујравни џовор* (дефинисан у Ковачевић 2023).

<sup>7</sup> Термину *ујравни џовор* синониман је термин *дирекћини џовор*, а термину *неујравни џовор* термин *индирекћини џовор*. У раду ће бити коришћени термини *ујравни џовор* и *неујравни џовор*.

## 2. УПРАВНИ ГОВОР

**2.1. Прави управни говор.** Као нужни конституенти правог управног говора издвајају се: (1) ауторска дидаскалија (конферанса) у оквиру које се јављају глаголи типа *verba dicendi*, (2) говор лика као пренесени говор, (3) ортографски маркери – наводници и црте (в. Ковачевић 2012а: 18). У роману *Људи без њробова* Енеса Халиловића изостају ортографски маркери овога типа (наводници и црте), а њихову функцију, у свим моделима управног говора, преузима курзив<sup>8</sup>. Тако је на стилистичком плану видљива веза између смене приповедача и смене дискурса и то онда када се у текст, помоћу курзива, уводи туђи говор. Прави управни говор, као један од двају основних видова преношења туђих речи, јесте најфреквентнији тип управног говора у анализираном делу. С обзиром на то да је роман исприповедан у првом лицу, не изненађује чињеница да је овај тип управног говора најзаступљенији. Анализирајући типове преношења туђих речи у Тишмином роману *Бернардијева соба*, који је, такође, исприповедан у првом лицу, Тамара Лутовац Казновац и Тања Танасковић (2020: 99) употребу правог управног говора оправдавају тежњом да се говор других ликова посебно истакне, чиме се на плану макроструктуре и микроструктуре текста може јасније сагледати и диференцирати говор наратора, али и његов саоднос са осталим ликовима. Ради илустрације наводимо део забележених примера за прави управни говор са ауторском дидаскалијом (конферансом) у (1) препозицији, (2) интерпозицији и (3) постпозицији<sup>9</sup>:

(1) ауторска дидаскалија (конферанса) у препозицији:

Клерк је рекао: *Јави се на њосао, у Дом... Твој оџац, Нуман Нумић, храбар је био, њознавао сам ја, ја ејо, и ја за њебе нешито да учиним. Иди и ради.*

<sup>8</sup> Курзив се употребљава и (а) при навођењу назива књига, новина, угоститељских објеката, фудбалских клубова, телевизијских програма и (б) када треба истаћи неки страни или домаћи израз или интензивирати његово значење, нпр. (а) А тетка Бадема... запослила се у кафани *Граната*. (42); Склон мистификацији, писац је давно, у роману *Еј о води*, тврдио како је ова шкољка заправо окамењена суза неког од његових антијунака. (76); Тетка Хана је објавила оглас у локалном листу *Брајсџиво*, а тај оглас сачувала је Бадема у кутији, гдје и данас леже многи текстови о мом оцу. (81); Уочи поласка у осми разред, отишао сам на тренинг омладинаца Фудбалског клуба *Нови Пазар*, желио сам да тренирам. (110); То беше оно време близу бомбардовања: вијести на државној телевизији, а музика трешти са *Пинка*. (136), (б) Та ријеч, *одох*, беше последња ријеч што је Златан чуо од брата свог, од оца мог. (58); То је *Bournonia murenensis*. (76); Наводно су жалили за мојим оцем, говорили да ће га памтити као човјека који је имао своје *ја*, покушавали су и да извуку неку ријеч од Бадеме и Снеже. (90); Клерк је Гулаша одавно звао *смрђљивац*, а да му је сваког дана прилазио, као што сам ја, тек би му било јасно... (127); Желио сам поентирати, да су физика и физичко васпитање везани са *physis* као појам који се односи и на цјелокупност свега што видимо, и на нарав нашу, али тета Оливера прекиде и мене и Хомера. (173).

<sup>9</sup> Курзив је Халиловићев и представља ортографски маркер.

(12); И ово ме упита: *Младићу, незгодно ми Клерка да ишћам о брајћу његовом. О Гулашу. Знам да је годинама био заробљен. Да ли је жив?* (15); А Златан је говорио: *Брајће, на мој њрсћ рачунај, имамо ловачку љушкy, само набави мейџака.* (46); Нуман је питао Бадему: *Хоћемо ли одмах звајћи хоцју Ђамила, да нас вјенча?* (52); Управник *Гранайће* тада је рекао Снежи и Бадеми: *Жене, знайће ишћа, није вам лако, заисћја, али није ни мени лако, јер све се врйћи око ове кафане...* (58); Било је раздање, око пет ујутру, кад повикаше војници у насељу Мур: *Сћој у име закона! Сћој у име закона!* (76); Рече: *Рег је да иће часћиммо, сад си осунећен, још мало ља момак.* (106); Кроз прсте је говорила: *Јадна жена. Јадна ића деица.* (200).

## (2) ауторска дидаскалија (конференса) у интерпозицији:

*Онај ишћо си му била жена – рекао би Клерк Бадеми – никада нисам са њим ићрао.* (33); *Кад је оћјац ушјао у аућобус – причала ми тетка Бадема – Пйшца му маше ићанком, црном руком... дућо му маше.* (46); *Семире, сине – говорила ми је тетка Бадема много пута – све сам учинила да ићвом оцју избијем из главе ићу Ајлу.* (53); *Право да ићи кажем,* говорила ми је тетка Бадема, *ја сам вас звала Сћарији и Млађи, али сам заборавила да вам сћјавим неки конач око руице или ноице како бих вас разликовала.* (96); *Мали, иди у ићродавишцу, кући два јаја,* рекао ми је газда, предузимач, *да видиш ишћа ћемо сад уради-ићи мој Амко, ићи и ја.* (124); *Та два сћиха – каже Клерк – најисао сам о мом брајћу који је некад, као дијетје, ућјао у врео казан...* *А можда би неко ићребао најисаићи ићесму о Ханибалу. Замисли, кад су Римљани рекли да је Ханибал ићред врайћима...* *Какав је ићо био сћрах!* (154); *Кад сам ићо видио, девет ић знојева ме облило – говорио је Беско, предсједник клуба – одмах сам знао, Лајош се неће у ринћу никоћа ућлаишћи!* (165); *Нишћја, нишћја,* говорила је, *ниси ићи никад ићућовао, нема везе...* (171).

## (3) ауторска дидаскалија (конференса) у постпозицији:

*Ух, ух, мајко моја, ишћо се ићо заићљава – уздисао хоца Ђамил.* (50); *Не ударај ми сесћру! Убићу иће!*, викао везани Златан. (56); *Поздрав, ево ићрећи ићуи иће ићоздрављам – рекао мој отац.* (79); *Оићишјао би и Нуманов најбољи друћ Пйшца, али он је одлеићо некуд још од Нуманове смрћи и никад се више није врайћо у ићијездо...* – тако је причала Бадема. (95); *Јеси ли цуо за Езоја?*, упитао ме доктор Маровац. (107); *Ма ић је ћеш мене да снимаиш – евройски ићрач у блаићу! Видиш да немамо асфалић! Ово је цуніла!* – драо се, и гонио новинарску екипу од своје куће. (147); *Па иди да ићражиш иће синове!* – довикну неко. (155); *Сине, иће ћеш без цићела?* – рекла ми. (210).

**2.2. Реплика дијалога или неуведени управни говор.** Уколико се од горенаведене три нужне компоненте управног говора изостави ауторска дидаскалија (конференса), добија се *рећлика дијалога* или *неуведени ућравни ћовор* (в. Ковачевић 2012а: 20). Заправо, на синтаксичком плану „конструкцију управног говора не треба бркати са репликом дијалога, која такође дословно преноси нечији исказ, али се тај исказ не уводи ауторским ријечима”

(Сковородников ред. 2005: 254, 352). На комуникативном и синтаксичко-стилистичком плану изостављање ауторске дидаскалије (конференсе) јесте оправдано, будући да би њена стална употреба утицала на успоравање дијалогске радње (в. Лутовац Казновац, Танасковић 2020: 101). У анализираном делу забележен је велики број примера из којих изостаје ауторска дидаскалија (конференса), од којих, ради илустрације, наводимо само неке<sup>10</sup>:

*Одлично. Од данас радиш, донеси суџира њу диплому. Чесџиџам. / Хввввала. / Треба да знаш, њосао је џривилеџа. Почни да радиш, сџабилџуј се, ња можеш сџудирџиш и из радноџ односа, касније, њолако... Видиш да је њола народа без њосла. Све оде на Заџаџ, одоше људи, само да се џрхране. Кџчме савише ради њоравоџ залаџаја. Ти џпреба да искорисџиши ову шансу. / Шишиџиџа џу радџиџи? (13); Изашао сам из собе (601). И одмах, на ходнику, срео ме је човјек на чијем џепу је писало Векиџ. Ти си џџај неки нови иџџо је џримљен? (19); А Бадема убацила још које дрво у фуруну да се теле подобро згреје, па опет отишла у шталу како би крави опрала виме и позадину. Ех, вриједна жена сам била, чак сам моџишком заџребала земљу и заџриџала џосџељџу да је мачке не расџџрџу. (30); Примџџе ли џосџе? / Како коџа... / Ја сам Њуман Њумџ. Неџу да околиџиш... Твоја џерка ми се обеџала! / Слуџај, момак! Знаш. Знаш и да си јој џрсџен дао. (45); Тада смо се раздвојили брат и ја. Њега су послали у Београд, у познату дечју болницу у Тиршовој. Дуџо, баш дуџо џраџио си и браџиџа и маџку... Замајавала сам џџе, џричала. Плакао си, џа даџу сам и моџла да џџе слуџам како џлачеш, а ноџу је било џџешко. (97); Оливера се препала тих препанутих птица. Грлила ме. Ти си мој сесџриџ. Како си леџ. (98); Опзи ме један плавокос човјек, крндељаст, набијен; имао је топле зелене очи и благо лице. Пришао ми. И отворио врата фудбала. Момак, џледао сам џџе како браџиџи у оној омладинској лиџи... Очекивао сам џџе, да доџеш и браџиџи за нас. Ти имаш џоџенџиџал... (110); Знаш онај џрад, близу нас, а није Туџиџи? / Ссџџеџница. / Е, џџај... Ту сам, у хоџџелу оноџ – знаш онај хоџџел иџџо се зове као оно зимзелено дрво – нокаџџиџрао једноџ смрџљивца... Смрвио сам му вилицу. (152).*

**2.3. Слободни управни говор.** Изостављањем ортографских маркера из структуре управног говора добија се *слободни уџравни џовор* (в. Ковачевић 2012а: 18). Овакав нараторски поступак за собом повлачи неопходност читалачке фокусираности „како би се направила јасна граница између онога што изговара наратор, те онога што припада говору осталих ликова који се појављују, будући да се границе између ових типова говора тек постепено формирају” (Лутовац Казновац, Танасковић 2020: 99). У зависности од тога да ли у састав слободног управног говора улази или не улази ауторска дидаскалија (конференса), издвајају се *уведени слободни уџравни џовор* и *неуведени слободни уџравни џовор* (в. Ковачевић 2012а: 18). Роман *Људи без џрובה*

<sup>10</sup> Курзив је Халиловићев и представља ортографски маркер.

не бележи примере за неуведени слободни управни говор, док су примери за уведени слободни управни говор малобројни<sup>11</sup>:

Муцајући, рекох му: јуче, кад сам се враћао, физиотерапеут Векић је, случајно, колима прегазио једну жабу [...] (23); [...] и ја теби кажем – биће ти превише ове тамне сласти; поделијели причу са знанима и незнанима. (25); Из полицијског врха су рекли: Нумана Нумића треба ухапсити, уколико не буде ризика, али пошто је спреман запуцати, треба га убити. (64); Питао сам често Бадему: да ли си нешто снивала, да ли си осјетила да је дошао крај... или си се надала да ће умаћи некуд? (83); Промуцах, брани ли твоја мајка да се виђаш са мном, јер муцам. (159); [...] рекла: Чувајте ми сина, не ударајте га јако. (162); Причао је Беско, предсједник клуба: отац Лајошев, наш човјек, заповолио се у Новом Саду, заволио се са некаквом Мађарицом, узели се, и добили сина, Лајоша. (164); У реду је, Амко, ништа страшно, кажем. (166).

#### 2.4. Фрагментарни цитат или фрагментарни управни говор<sup>12</sup>.

Када се од нужних компонената управног говора реализује само део говора лика који је означен наводницима или курзивом, добија се *фрагментарни цитат* или *фрагментарни управни говор*. Реч је о дословно наведеном делу говора лика који је укључен у структуру ауторског или неуправног говора (в. Ковачевић 2012а: 21). Неки од примера за фрагментарни управни говор јесу следећи<sup>13</sup>:

Кажњен сам суспензијом од пола године *због неисторијског понашања*. (114); [...] али он је био изричит да је његов отац оставио *иредубок итрај у историји мишљења о светињу*, те би било наивно изнова кренути његовом браздом. (182); Теча Коста је тражио од конобара да му, из шанка, донесе *ону йлаву свеску*. (187); Коста и Оливера нису ми дозволили да идем на сахрану *јом монстирјуму који се сада каје*. (219).

**2.5. Недословни управни говор.** Овај тип управног говора „не преноси дословно садржај исказа говорника, него се један дио садржаја супституише тако што се умјесто навођења одређеног денотативног садржаја лексемама деиктичке цитатности само упућује на постојање тог садржаја” (Ковачевић 2012а: 22). Недословни управни говор потврђен је само једним примером<sup>14</sup>:

[...] пошто муцам, њему се смучи да ме слуша, и одмах каже – *добро, види се да си цео радио, а да ли знаш нешто о овоме?* (102).

<sup>11</sup> Подвучени део реченице представља дословни говор лика који није ортографски маркиран.

<sup>12</sup> Овај тип преношења туђег говора Смирнова (2009: 83) назива *дословни неуправни (индиректни) говор*.

<sup>13</sup> Курзив је Халиловићев и представља ортографски маркер.

<sup>14</sup> Курзив је Халиловићев и представља ортографски маркер, а подвучене лексеме упућују на недословни управни говор.

Са стилистичког аспекта посебно је занимљив новински текст из *Спортистског журнала (Два тољмана на тољу)*, који наратор не преноси веродостојно, будући да се садржај супституише конструкцијом састављеном од деиктичке заменице *тај* којом се упућује на недословно преношење новинског чланка: *Тренер гостију (тај и тај) (117)*.

**2.6. Изречени управни говор и неизречени (помишљени) управни говор.** У оквиру модела управног говора и у оквиру свих подмодела са ауторском дидаскалијом (конферансом), у зависности од тога да ли глагол у ауторској дидаскалији (конферанси) садржи семантичку компоненту изговорености или неизговорености исказа говорника, могу се издвојити два подмодела: (1) *изречени управни говор* и (2) *неизречени (помишљени) управни говор* (в. Катичић 1986: 347). Неки од примера за ова два подмодела управног говора јесу следећи<sup>15</sup>:

(1) *Ја ћу зечева наловићи, само ме ћусићиће да ловим, тако је говорио. (26); Јесиће он био мноћо сћарији од мене – говорила је Бадема комшиницама, не мени, али ја сам слушао и памтио – јесиће био сћарији, али није се ћлашио да ћу шарићи. (28); Док је плела чарапе, рече ми: Бој је ћримио моју молићву. Жеља ми је била да наћусићи фудбал. Шћио да ћије ћублика задијева и да ћије зову Јаја. Иди на нешићо друћо! (119); Каже Јан: Ми смо ћа звали Бркајло. Он је и ћас и човек. (186); Ћутао сам, а Коста је понављао питање: Шћиа сад мислиши о мени, ћи, млади ћесниче? Да ли сам ја ћако наиван као шћио изгледам? (200); Тетка Оливера га пита за ручком: Где набављаш ове ћајрике? (215); Семире, имаш ли ћара за аћићобуску карћићу?, пита Мирела. (236); Мамице, мамице, шћиа си дочекала!, цвили Мирела. (237).*

(2) [...] а као да је рекла: *Јуче се никад неће ћодићи с наших лећа. (28); [...]* а као да би рекао: *ја ћу ћрочићићи, јер ако Семир Нумић буде чићао, ви ћесиће се церекатићи [...]* (103); Често, кад бих примио гол из контре, а сваки гол сам примао к срцу, *хтио сам рећи враићиће се у одбрану* (108); Кад бих се правдао за неки примљени гол, хтио бих да кажем, *ја нисам крив*, али само бих кренуо *ја, ја...* и тако су ме прозвали Јаја. (108); [...] а као да су говориле – *шћиа ли ће вас сада задесићи?* (139); Као да су молиле: *не отварај ме!* (190); Док смо то гледали, теча Коста ме гледао *као да каже: Шћиа сад мислиши о ћвом друћу? Јесам ли ћије говорио ко је он?* (200); [...] *као да рече: Ово је крај!* (227).

**2.7. Управни монолошки говор**<sup>16</sup>. С обзиром на то да је роман исприповедан у првом лицу, очекивано је присуство великог броја примера у којима се може идентификовати *управни монолошки говор*, који представља дијалог унутар једне личности (в. Ковачевић 2012б: 317). Овај тип управног говора има експресивну функцију, будући да се његовом употребом најбоље могу пратити нараторова промишљања. Ни у једном примеру овога типа

<sup>15</sup> Курзив је Халиловићев и представља ортографски маркер, а подвучене лексеме/конструкције упућују на семантичку компоненту изговорености/неизговорености.

<sup>16</sup> О управном монолошком говору в. више у Ковачевић 2012б: 316–318.



нису коришћени ортографски маркери, што и није неопходно, јер читалац веома лако може препознати речи које припадају самом наратору. Примери за управни монолошки говор јесу многобројни, а ради илустрације наводи-мо само неке од њих:

Овдје, у Дому за лица са посебним потребама, гдје однедавно радим, трчкарам – није ми тешко. (12); Ни ја, који сам највише детаља сабирао, нисам кадар тачно нанизати све догађаје. (63); Моје школовање, морам право рећи, није било тешко када је ријеч о оцјенама. Нисам се ни борио за петице. (102); Једанпут, на тренингу, док смо спаринговали, налетео сам Амку на директ, као птица на шофершајбну. (166); Заволио сам моју собу, моју нову кућу, двориште, гаражу и капију. Заволио сам и пут од школе према кући Костиној и Оливериној. (174); Сутрадан предвече, сачекао сам Јана пред библиотеком, ушли смо, прелиставали новине, па у фонду претраживали књиге. (190); Испрва нисам прихватио њене ријечи. Желио сам, кад-тад, отићи Јану у затвор, посјетити га. Ако изађе из затвора након толиких година, опет бих разговарао са њим. (215); Ујутру сам отишао у Електродистрибуцију. Написао молбу да ми укључе струју, платио некадашњи дуг, камату, искључење и укључење. (230).

**2.8. Гномски управни говор.** Овај тип управног говора увек је дат у форми *неуведеној управној говора* или у форми *слободној управној говора*. Гномски управни говор подразумева паремиолошку (општенародну) тачку гледишта. То је гномски исказ који на најбољи начин карактерише дату ситуацију и који се не приписује ниједном лику, већ припада ауторском говору, при чему најчешће служи као реплика подршке или побијања говора или поступка некога лика. Тако се може рећи да овај говор одражава тачку гледишта у којој се сусрећу лик и наратор (в. Ковачевић 2023). У анализираном роману гномски управни говор потврђен је једним примером<sup>17</sup>:

Ушао сам у малу и уредну просторију. Он је ставио цезву на решо. *Или си њлаишио њосао или си ња добио на коцки.* (19).

### 3. НЕУПРАВНИ ГОВОР

**3.1. Прави неуправни говор.** Неуправни говор на структурно-синтаксичком плану подразумева структуру зависноложене реченице, чије су компоненте ауторска дидаскалија (конференса) као надређена клауза, изрични везник и права изрична или зависноупитна изрична клауза чији је садржај препричани управни говор (в. Катичић 1986: 349–351). На комуника-

<sup>17</sup> Курзив је Халиловићев и представља ортографски маркер, а конструкција гномског управног говора истакнута је подвлачењем.

тивном плану главно обележје неуправног говора јесте његова обавештајна вредност (в. Ковачевић 2012б: 188). У роману *Људи без његова* забележен је велики број примера за прави неуправни говор. Овај граматикализовани тип неуправног говора најчешће се уводи изричним везником *га*, док су примери са изричним везником *како* малобројни.<sup>18</sup>

(1) прави неуправни говор са изричним везником *га*:

Главна сестра ми рече да је моје задужење приземље, први и други спрат [...] (15); Рече да ће десетак дана бити на одмору. (20); Рече ми да сам сретан, јер имам посао. (21); Он је први човек који ми је рекао да сам сретан. (21); Бадема би говорила Нуману да је сретан што је овакву жену добио. (53); Фаркаш је, прије утакмице, рекао да ће искористити три измјене на полувремену. (113); Муцајући, рекао сам да не могу радити прије 9 сати [...] (121); Старац каже да му није било до гледања, него су га подговорили. (139).

(2) прави неуправни говор са изричним везником *како*:

Склон мистификацији, писац је давно, у роману *Еј о воги*, тврдио како је ова шкољка заправо окамењена суза неког од његових антијунака. (76); Док смо излазили из града, муцајући, причао сам како у Курвином гају има једна гаража, сваки пут сам пролазио поред те гараже кад сам Мирелу испраћао, на тој гаражи пише *Орјанска јаја*. (170); Мирела ми је говорила како њена мајка, Мисирка, има мобилни телефон. (173).

**3.2. Неконекторски неуправни говор.** Како истиче Милош Ковачевић (2012а: 25), синтаксички модел неуправног говора који се остварује без употребе везника најбоље је назвати *неконекторски неуправни говор*. С обзиром на то да су реченице неконекторског неуправног говора обликоване јукстапозицијски, њихова иманентна особина јесте имплицитна субординација (в. Прањковић 1993: 140), што их разликује од везничких зависносложених реченица неуправног говора, које карактерише експлицитна субординација (в. Ковачевић 2012а: 25). Тако неконекторски неуправни говор са основним моделом неуправног говора дели све граматичке особине, изузев везника. У анализираном роману примери за овај тип неуправног говора јесу бројни, а ради илустрације наводимо само неке од њих<sup>19</sup>:

Муцајући, рекох, завршио сам средњу Техничку школу у Деспотовцу. (13); И говорио би, седам генерација треба да прође како би од сељака постао грађанин. (109); Кажу, он данас ради као тренер у Африци. (110); Кажу, био је лијеп као слика. (126); Каже тетка Бадема, Клерк је Гулаша одавно звао *смрљивац*. (127); И рече ми Клерк, свратиће на тренинг, да види боксере и тренере. (154); Кажу, гдје год су путовали, Лајош би у ресторанима наручи-

<sup>18</sup> У наведеним примерима подвучен је везник као „граничник” ауторске дидаскалије и неуправног као препричаног управног говора.

<sup>19</sup> У наведеним примерима подвучен је садржај ауторске дидаскалије.

вао тартар-бифтек. (165); Рече, заборавио телефон у кући, а био на тренингу. (230).

**3.3. Експресивни неуправни говор.** Једна од битних одлика неуправног говора јесте његова обавештајна комуникативна вредност. Заправо, комуникативни циљ зависносложене реченице (и са изричном и са зависноупитном клаузом) јесте да се саговорнику пренесе саопштење. Због тога све зависносложене реченице неуправног говора имају изјавну интонацију, тј. завршавају се тачком. Ипак, у књижевноуметничком и публицистичком стилу неретко се уместо изјавног облика реализује интерогативни облик, тј. неуправни говор се окончава упитником, а не тачком. Овај тип неуправног говора назива се *експресивни неуправни говор* (в. Ковачевић 2012а: 26). У роману *Људи без тробова* забележен је само један пример за експресивни неуправни говор:

Питам се колика му је коса? (110).

**3.4. Дословни неуправни говор.** Овај тип неуправног говора веома је сличан фрагментарном цитату као подмоделу управног говора. Разлика између два поменута подмодела јесте у томе што је дословни неуправни говор увек у зависној изричној клаузи и што комбинује елементе неуправног и управног говора. Елементи управног говора, међу којима је нужно и предикат зависне клаузе, ортографски су маркирани наводницима или курзивом (в. Ковачевић 2012а: 27). Примери су малобројни<sup>20</sup>:

Тренер Курвица ме хвали на тренинзима, каже да сам урадио генијалну ствар и да нема ипој савеза који ће признаји гол када лојџа није ирешла гол-линију, а тосџи из Лучана морају биџи кажњени, јер су најџсџили џерен. (117); Стоји на гол-линији и не прима голове; коса му пада на рамена, па подмињени новинар пише како сџџилом иџре и фризуром одушевљава џублику. (193); Спортски журнал пише да Курвица води Фудбалски клуб Нови Пазар џџријумфалним сџазама, а Мали Фаркаш бриљира на голу. (221).

**3.5. Полуслободни неуправни говор.** Слободни неуправни говор „с апстрактно-граматичке тачке гледишта – говори аутор, док с тачке гледишта стварног смисла целог контекста – говори јунак” (Бахтин 1980: 164). Стога овај тип неуправног говора представља „стилско двогласје”, јер „у себи меша ознаке два дискурзивна догађаја (приповедачевог и дискурзивног чина лика), два стила, два језика, два гласа, два семантичка и аксиолошка система” (Принс 2011: 185). Као подтип слободног неуправног говора који је по својим структурним карактеристикама подударан моделу неконекторског неуправног говора (у свом саставу има и дидаскалију и препричани исказ лика), а по стилистичким особинама моделу право слободног неуправног говора

<sup>20</sup> Курзив је Халиловићев, а подвучени су узвик изричне клаузе и компоненте дословног неуправног говора.

(представља стилско двогласје) издваја се *йолуслободни неуїравни їовор* (в. Ковачевић 2012а: 31). У анализираном делу забележен је мали број примера овог типа<sup>21</sup>:

Она је *тврдила*: *њено* [← *моје*] дијете је видјело, кад му је умирао отац, како му свијетлећа кугла улази у главу. (141); И *каже* ми Амко: *његов* [← *мој*] брат продао је *моје* [← *ївоје*] козе и нојеве, чува *ми* [← *їи*] новац (179).

#### 4. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Спроведено истраживање показало је да је у роману *Људи без їрова* Енеса Халиловића употребљено тринаест (под)модела конструкција туђег говора: осам конструкција управног и пет конструкција неуправног говора. Од (под)модела управног говора коришћени су: (1) *їрави уїравни їовор*, (2) *рейлика дијалоїа* или *неуведени уїравни їовор*, (3) *уведени слободни уїравни їовор*, (4) *фраїмениїарни циїїаїї* или *фраїмениїарни уїравни їовор*, (5) *недословни уїравни їовор*, (6) *изречени* и *неизречени (їомишљени) уїравни їовор*, (7) *уїравни монолошки їовор*, (8) *їномски уїравни їовор*. Највећи број типова управног говора ортографски је маркиран курзивом, изузев уведеног слободног управног говора и управног монолошког говора који нису ортографски маркирани. Одвајање ауторске дидаскалије (конференансе) од говора лика врши се помоћу две тачке, црте и запете. (Под)модели неуправног говора уочени у роману јесу следећи: (1) *їрави неуїравни їовор*, (2) *неконекїорски неуїравни їовор*, (3) *експресивни неуїравни їовор*, (4) *дословни неуїравни їовор*, (5) *йолуслободни неуїравни їовор*. Примери за прави неуправни говор искључују употребу било ког интерпункцијског знака, сем тачке, која се употребљава како би се означио завршетак комуникативног типа исказа. Неконекторски неуправни говор приликом свог обликовања користи запете којима се издваја антепонирана и интерполирана ауторска дидаскалија (конференанса) у оквиру неvezничке клаузе неуправног говора. Експресивни неуправни говор, због стилистичких разлога, користи упитник, дословни неуправни говор курзив, а полуслободни неуправни говор две тачке. Све уочене конструкције туђег говора доприносе експресивности и динамици приповедачког поступка, при чему се врши диференцирање ауторског и „не-ауторског” говора и јасније се сагледава њихов међусобни однос.

---

<sup>21</sup> У наведеним примерима подвлачењем ћемо истицати елементе ауторске дидаскалије, а курзивом конкурентне облике глаголског лица између овог типа преношења туђег говора и управног.

## ИЗВОР

Халиловић (2020): Е. Halilović, *Ljudi bez grobova*, Београд: Laguna.

## ЛИТЕРАТУРА

Ашић, Додиг (2014): Т. Ашић, М. Додиг, Слободни индиректни говор у романима *Терђава* и *Дервиш и смрт* Меше Селимовића и његови преводни еквиваленти у француском језику, *Наука и глобализација*, 8/1, Источно Сарајево: Филозофски факултет, 377–392.

Бахтин (1980): М. Bahtin, *Marksizam i filozofija jezika*, Београд: Nolit.

Вељовић (2013): Б. Вељовић, Слободни неуправни говор у роману *Друџа књиџа Сеоба* Милоша Црњанског, *Радови Филозофског факултета*, 15/1, Пале: Филозофски факултет, 434–458.

Дејановић (2021). М. Дејановић, Типови туђег говора у роману *Књиџа о Милутићу* Данка Поповића, *Зборник радова Филозофског факултета*, 51(4), Приштина: Филозофски факултет, 195–216.

Катић (1986): Р. Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Zagreb: JAZU, Globus.

Ковачевић (2012а): М. Ковачевић, О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора, *Српски језик*, 17, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет; Никшић: Филозофски факултет, 13–38.

Ковачевић (2012б): М. Ковачевић, *Линџвосџилисџика књиџевног џексџа*, Београд: Српска књижевна задруга.

Ковачевић (2023): М. Ковачевић, Саоднос графостилема и типова туђег говора у Тохољевом роману *Звона за Тројицу, Ђоровићеви сусреџи*. *Српска џроза данас. Књиџевно дјело Мирослава Тохоља*, Билећа: СКПД „Просвјета” [у штампи].

Лутовац Казновац, Танасковић (2020): Т. Лутовац Казновац, Т. Танасковић, Типови туђег говора у роману *Бернардијева соба* Слободана Тишме, *Српски језик, књиџевносџи, умџносџи* (зборник радова са XIV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу: 25–27. X 2019), Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет, 97–106.

Митић (2017): И. Митић, Типови туђег говора у роману *Тау* Горана Гоџића, *Philologia Mediana*, 9(9), Ниш: Филозофски факултет, 215–229.

Николић (2020): М. Николић, Србистичка истраживања типова туђег говора током последње две деценије, *Српски језик*, 25, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет; Никшић: Филозофски факултет, 287–301.

Прањковић (1993): I. Pranjković, *Hrvatska skladnja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Принс (2011): Dž. Prins, *Naratoški rečnik*, Београд: Službeni glasnik.

Реџић (2019): Е. Реџић, Типови туђег говора у роману *Миџрова Америка* Петра Сарића, *Зборник радова Филозофског факултета*, 49/1, Приштина: Филозофски факултет, 125–140.

Ристановић (2019): У. Ристановић, Наслеђе женских протагониста у романима Борисава Станковића, Драгослава Михаиловића и Енеса Халиловића, *Друшћивене и хуманисџичке студије*, 3(9), Тузла: Филозофски факултет, 97–112.

Русо (1995): Ж. Русо, *Нарџис романојисаџ: оџлед о џрвом лицу у роману*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Сковородников (ред.) (2005): А. П. Сковородников, *Энциклопедический словарь – справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты*, Москва: Флинта, Наука.

Смирнова (2009): А. Vitaljevna Smirnova, Reported speech as an element of argumentative newspaper discourse, *Discourse & Communication*, 3(1), London: SAGE Publications, 79–103.

Џанковић (2018): Б. Џанковић, Разорност Халиловићевог смеха, *Литар*, 66, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 87–103.

Marko M. Milošević

University of Kragujevac  
Faculty of Philology and Arts  
Scientific Research Center

## TYPES OF SPEECH IN THE NOVEL *LJUDI BEZ GROBOVA* BY ENES HALILOVIĆ

*Summary:* The subject of this paper is the identification of types of reported speech in the novel *Ljudi bez grobova* by Enes Halilović, with a specific focus on the subtypes that result from variations of the two grammaticalized types of conveying reported speech: direct and indirect speech. The aim of our research is twofold: (a) to observe all types of direct and indirect speech found in the novel, and (b) to shed light on syntactic and stylistic effects achieved through their usage. The theoretical and methodological framework of the paper is based on Kovačević 2012a, 2012b, 2023. By applying analytical-descriptive method, examples are excerpted to illustrate the following types of reported speech: *regular direct speech*, *dialogue replica* or *unintroduced direct speech*, *introduced free direct speech*, *fragmented quotation* or *fragmented direct speech*, *non-verbatim direct speech*, *spoken* and *unspoken (contemplated) direct speech*, *direct monologic speech*, *gnomic direct speech*. Among the types of indirect speech, the most commonly used are *regular indirect speech* and *non-connective indirect speech*, while *expressive indirect speech*, *verbatim indirect speech* and *semi-free indirect speech* are attested by fewer examples.

*Keywords:* Enes Halilović, *Ljudi bez grobova*, syntax, stylistics, types of speech, direct speech, indirect speech.